

УДК 911.375.3

А.І. Доценко**ОСНОВНІ НАПРЯМИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ МАЛИХ
МОНОФУНКЦІОНАЛЬНИХ МІСТ УКРАЇНИ****А.И. Доценко****ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ МАЛЫХ МОНОФУНКЦИОНАЛЬНЫХ ГОРОДОВ
УКРАИНЫ***Совет по изучению производительных сил Украины НАН Украины, Киев*

В статье дана характеристика состояния демографического, экономического и социального развития малых городов Украины, их экологического состояния. Выделены функциональные типы малых городов. Рекомендованы приоритетные направления экономического развития каждого из выделенных функциональных типов малых городов.

Ключевые слова: *территориальная организация расселения населения; малые города; полифункциональные города; монофункциональные города.*

A. Dotsenko**THE MAIN DIRECTIONS OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF SMALL MONOFUNCTIONAL CITIES IN UKRAINE***Council for Ukraine's Productive Forces Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv*

The paper presents the characteristics of the state of the demographic, economic, social development and environmental conditions of small cities of Ukraine. The functional types of the small cities are defined. The priority directions of economic development of each of the defined functional types of Ukraine's small cities are substantiated.

Keywords: *territorial organization of population settlement; small cities; polyfunctional cities; monofunctional cities.*

У сучасному світі міста є головною формою територіальної організації розселення населення та продуктивних сил. Станом на 1 січня 2010 р. в Україні було 459 міст, в яких проживало 27,8 млн осіб, що становило 60% всього населення. Найпоширеніша мережа малих міст (людністю менше 50 тис. осіб), кількість їх досягла 363, або 79 % від загальної кількості. У малих містах проживало 6,3 млн осіб, що становило 23% від населення всіх міст. За останні два десятиріччя людський потенціал малих міст України значно скоротився, що зумовлено головним чином економічною та соціальною кризами у 90-х роках минулого століття, яка триває й дотепер.

За характером економічної діяльності виділяють дві основні категорії міст: поліфункціональні й монофункціональні. Серед малих міст до поліфункціональних ми відносимо районні центри і не розглядаємо їх у цій статті.

Важливим методологічним завданням є обґрунтування критеріїв виділення монофункціональних міст. Більшість учених пропонує використовувати як критерій частку населення, зайнятого у секторах (галузях) економіки. У Постанові Кабінету Міністрів України від 17 березня 2000 р. № 521 дано таке визначення: «Мале монофункціональне місто – мале місто, спеціалізацію праці економічно активного населення в якому визначають підприємства здебільшого однієї-двох профільюючих галузей економіки, що формують дохідну частину бюджету міста, забезпечують функціонування соціальної інфраструктури та інших об'єктів життєзабезпечення населення» [5]. Згідно цього визначення у монофункціональному місті допускається поєд-

нання двох видів економічної діяльності, хоча це слід розглядати як виняток.

І.М. Жабінець запропонувала вважати місто монофункціональним, якщо в ньому понад 50% усіх працюючих зайнято на містоутворюючому підприємстві. За цим критерієм вона виділила в Україні 122 монофункціональних міста [4]. Ця цифра наведена і у вищезазначеній Постанові Кабінету Міністрів України. Н.В. Васильєва нарахувала 120 монофункціональних міст [1]. Дещо інший підхід застосували розробники «Загальнодержавної програми розвитку малих міст», затвердженої 4 березня 2004 року, в якій виділено 111 малих монофункціональних міст [3].

Нами обґрунтовано перелік малих монофункціональних міст, що включає 131 місто, з них 3 – республіканського підпорядкування, 41 – обласного значення, 36 – підпорядковані містам обласного значення та 51 – районного значення. Залежно від правового статусу, географічного положення, ресурсної бази та адміністративного значення можливості й напрями розвитку цих міст різні.

**Стан та проблеми розвитку
монофункціональних міст**

Малі монофункціональні міста України мають значні відмінності за демографічним, економічним, соціальним та екологічним станом. Розглянемо ці чинники.

Про особливості демографічного потенціалу свідчить розподіл малих міст за людністю (табл. 1).

Як видно з таблиці, серед малих монофункціональних міст більшу частину становлять міста люд-

Таблиця 1. Розподіл малих монофункціональних міст України за людністю станом на 1 січня 2010 р.

Регіони	Всього міст	У т.ч. людністю, тис. осіб			
		20-50	10-20	5-10	менше 5
Україна загалом, у т.ч.	131	40	49	28	14
Карпатський	26	5	6	7	8
Подільський	7	2	1	3	1
Поліський	5	1		1	3
Центральний	10	5	4	1	
Північно-Східний	7	3	4		
Донецький	50	13	26	9	2
Придніпровський	13	6	4	3	
Південний	13	5	4	4	

Таблиця 2. Динаміка людності монофункціональних міст України протягом 1993 - 2009 рр.

Всього міст	Напрями динаміки людності					
	зменшення, %				збільшення, %	
	Понад 30	21-30	11-20	1-10	1-10	Понад 10
131	9	40	42	21	13	6
100	6,9	30,5	32,1	16,0	9,9	4,6

ністю 10-20 тис. осіб (37,4 %), трудовий потенціал яких достатній для виконання економічних функцій відповідно до їх місця у національному територіальному поділі праці. Значну частку становлять міста людністю 20-50 тис. осіб (30,5 %). Це розвинені центри енергетики, вугільної, гірничодобувної та хімічної промисловості. Причому людність міст, створених для працівників АЕС, протягом 1989-2001 рр. помітно збільшилась, а центри вугільної та гірничодобувної промисловості, які у 80-х роках були середніми за чисельністю населення, протягом 1989-2001 рр. через значне скорочення обсягів виробництва та людності перейшли до групи малих міст.

Серед монофункціональних міст України досить велику групу складають дрібні міста людністю менше 10 тис. осіб (42, або 32%), які не відповідають законодавчо визначеному критерію людності міста (10 тис. осіб). Більше того, у 14 містах проживає менше 5 тис. осіб. Ці населені пункти, розташовані у Львівській та Волинській областях, набули статусу міста згідно критеріїв іншої держави, коли ця територія була у межах Польщі за часів польської окупації. Вирішувати проблему економічного розвитку таких міст досить складно через дуже малий трудовий потенціал.

Демографічний розвиток монофункціональних міст України характеризувався тенденціями зниження рівня народжуваності та підвищення смертності населення, а також від'ємним сальдо міграції. Наслідком цього стало зменшення людності у переважній більшості міст (табл. 2).

Як видно з таблиці, у 112 містах, що становлять 85 % малих монофункціональних міст України, протягом 1993-2009 рр. людність зменшилася, що зумовлено головним чином значним зниженням обсягів промислового виробництва та закриттям багатьох промислових підприємств. Незначну кількість досліджуваних міст (21) віднесено нами до відносно стабільних, тому що людність їх мало зменшилася (до 10%). Це більша частина малих міст Львівської області, які переважно є центрами харчової промисловості, а також деякі міста Донбасу та Придніпров'я (центри електроенергетики та гірничодобувної промисловості).

Найбільшу кількість (42) становлять міста з помірними темпами зменшення людності (на 11-20%). Це енергетичні центри, в яких розташовані теплоелектростанції, та міста-центри вугледобування, в яких є відносно нові шахти, збудовані у 50-60-х роках минулого століття.

Проблема збереження чисельності населення постала досить гостро у 40 монофункціональних містах, де протягом 1993-2009 рр. вона зменшилась на 21-30%. Це переважно вугледобувні центри Донбасу, в яких у 1994-2005 рр. було закрито 123 шахти через вичерпання запасів вугілля, що зумовило вивільнення значної кількості працюючих, високий рівень безробіття та міграційний відтік з цих міст працездатного населення через відсутність інших місць прикладання праці.

До окремої групи належать 9 малих монофункціональних міст, в яких спостерігались найбільші темпи зменшення людності (на 31-40%) та найгостріші проблеми зайнятості й міграції населення. Це переважно міста Луганської області, в яких у 90-х роках минулого століття були закриті вугільні шахти (Привілля, Золоте, Ірміне, Артемівськ, Вахрушеве, Міусинськ), Алмазна, в якій закрито вагонобудівний та феросплавний заводи, а також шахтарське місто Вуглегірськ Донецької області. До цієї групи віднесено також курортне місто Моршин Львівської області, в якому людність зменшилася на 37 %, що зумовлено неконкурентоспроможністю його порівняно з Трускавцем.

Важливо відзначити, що серед малих монофункціональних міст України особливе місце посідають 19 міст, або 14,5 % їх загальної кількості, в яких спостерігалось зростання чисельності населення, з них 6 мали найбільші темпи зростання людності. Серед них – Кузнецовськ, в якому створено потужний центр атомної енергетики, людність його протягом 1993-2009 рр. збільшилася у 12 разів, Нова Калинівка – військове містечко на Львівщині та

Южний – чорноморський порт на Одещині (на 37-40 %), а також малі міста, розташовані у приміських зонах Києва та Львова, – Вишневе, Винники та Дубляни (на 20-23 %).

При визначенні напрямів та масштабів розвитку малих міст необхідний диференційований підхід, що має враховувати темпи їх розвитку в минулому, географічне положення, місце в системі розселення та економічні функції.

Економічний стан малих монофункціональних міст України має важливе значення для оцінки рівня економічного розвитку, спеціалізації та комплексності господарства міст, що потрібно враховувати при визначенні напрямів і темпів їх подальшого розвитку. Однак існують певні труднощі у виконанні цих досліджень, пов'язані з відсутністю необхідних статистичних даних. На основі використання опосередкованих джерел розроблено функціональну типологію монофункціональних міст (табл. 3).

Отже, серед монофункціональних міст України найпоширеніші спеціалізовані промислові міста (87%), у тому числі центри вугледобування (27%), розташовані в Донбасі та Львівському басейні. Значного розвитку набули спеціалізовані енергетичні центри, що поділяються на дві підгрупи: центри теплоенергетики (13) та центри атомної енергетики (2), які значно відрізняються за рівнем соціально-економічного розвитку й зайнятості населення. Велика кількість центрів харчової промисловості припадає в основному на західні області.

Напрями економічного розвитку монофункціональних міст визначатиме їх виробнича спеціалізація, яка буде змінюватися залежно від зміни пріоритетів розвитку економіки України на довгострокову перспективу.

Соціальний стан малих малофункціональних міст прямо залежить від рівня їх економічного розвитку. Наприклад, міста-центри атомної енергетики мали великі прибутки та значні відрахування до місцевих бюджетів, що дало можливість створити підприємства, спрямовані на забезпечення потреб міського населення, а також значно розвинути соціальну сферу. Разом з тим, у містах, де переважає легка та харчова промисловість, надходження до місцевих бюджетів були незначними і рівень соціального розвитку їх низький.

Вузька спеціалізація виробництва призводить до залежності малих міст від роботи одного-двох промислових підприємств, що в умовах економічної та фінансової кризи ставить під загрозу функціонування важливих сфер життєдіяльності міського населення (житлово-комунальне господарство, охорона здоров'я, зайнятість та соціальний захист населення тощо).

До викликів та загроз, які обмежують розвиток деяких монофункціональних міст України, слід

Таблиця 3. Функціональна типологія малих міст України

Функціональні типи міст	Кількість
1. Промислові міста	114
у т.ч. центри таких галузей промисловості:	
вугільної	35
харчової	24
електроенергетики	15
гірничодобувної	9
машинобудування	9
хімічної	8
деревообробної	2
будівельних матеріалів	5
легкої	4
нафтопереробної	1
2. Транспортні центри	6
3. Рекреаційні центри	9
4. Освітні центри	1
5. Сакральні центри	1

віднести їх екологічний стан. Враховуючи те, що більшість цих міст є центрами важкої промисловості, екологічна ситуація в них досить складна, а в деяких загрозна, зокрема через забруднення атмосферного повітря, поверхневих вод та джерел водопостачання. У шахтарських містах внаслідок закриття багатьох шахт обсяги викидів у повітря зменшилися, але збільшилося забруднення підземних джерел водопостачання шахтними мінералізованими водами та засолення присадибних ділянок.

Основні напрями соціально-економічного розвитку монофункціональних міст

Стратегічним напрямом розвитку монофункціональних міст України є поступове перетворення їх на поліфункціональні, що сприятиме вирішенню більшості їх проблем. Проте це не означає відмови від спеціалізації їхньої економіки, навпаки, у тих містах, де зараз не виражена економічна домінанта, слід визначити головний вид економічної діяльності та надавати можливості для його пріоритетного розвитку в перспективі.

Одним з головних напрямів формування поліфункціональності малих міст є їх комплексний розвиток. Це передбачає створення підприємств, які технологічно будуть пов'язані зі спеціалізованими підприємствами, доповнювати їх, або обслуговувати. Наприклад, у містах-центрах атомної енергетики слід створювати підприємства по забезпеченню безпеки експлуатації атомних електростанцій, технологій та систем поводження з відпрацьованим ядерним паливом та радіо-

активними відходами. У містах-центрах теплоенергетики доцільно створювати підприємства з виробництва будівельних матеріалів з відходів електростанцій, ремонту агрегатів та обладнання, теплоенергомонтажу, з виробництва електроапаратури та приладів, надання підприємствам та населенню електротехсервісу.

Напрями економічного розвитку шахтарських міст слід розглядати диференційовано. У містах, де були закриті шахти, важливо створювати високотехнологічні підприємства обробної промисловості з виробництва конкурентоспроможної продукції. До цих міст відносяться Жданівка, Кіровське, Новогродівка, Гірник та Моспине Донецької області, Брянка, Кіровськ, Привілля, Новодружеськ, Ірміне, Первомайськ Луганської області.

Окремо слід розглядати питання економічного розвитку міст-центрів вугледобування, в яких шахти ще працюватимуть протягом певного періоду. Враховуючи виведення їх з експлуатації у майбутньому, необхідно розробити комплексну програму соціально-економічного розвитку шахтарських міст Донбасу та Львівщини, передбачивши в ній будівництво промислових підприємств на новітній технологічній базі. У шахтарських містах доцільно розміщувати машинобудівні підприємства з виробництва та ремонту гірничих машин та обладнання, виробництва побутової техніки, радіотелевізійної та електронної апаратури.

Розвиток науково-технічного прогресу, значні зміни ринкової кон'юнктури та потреб населення у товарах і послугах зумовлюють необхідність виробництва нових видів товарів та створення відповідних промислових підприємств. Такі підприємства доцільно створювати у містах – вугледобувних центрах, де є трудові, фінансові й територіальні ресурси. Крім того, у шахтарських містах слід розвивати промислові підприємства для використання жіночої робочої сили (легка та харчова промисловість).

Оптимальним є розміщення нових підприємств за кушовим принципом, у межах кожної агломерації: у центрах, або підцентрах агломерацій – головні підприємства, а у малих шахтарських містах – їх філії або цехи. У такий спосіб можна підвищити промисловий потенціал Селидівсько-Добропільської, Єнакіївсько-Горлівської, Стахановсько-Алчевської, Краснолуцько-Антрацитівської та Ровеньківсько-Свердловської агломерацій, в яких були закриті шахти.

У містах – гірничодобувних центрах Донбасу і Придніпров'я слід розширити та модернізувати підприємства з обслуговування гірничозбагачувальних комбінатів, зокрема автопідприємства у Красногорівці та Часовому Ярі, ремонтно-механічні заводи в Орджонікідзе та Марганці. Крім цього, важливе значення для забезпечення потреб населення матиме модернізація підприємств лег-

кої та харчової промисловості, зокрема меблевої й швейної фабрик у Марганці, фабрики штучного хутра у Жовтих Водах, хлібокомбінатів у Марганці та Орджонікідзе, м'ясокомбінату в Жовтих Водах.

Можливості промислового розвитку малих міст-центрів хімічної промисловості обмежені через забрудненість довкілля шкідливими викидами. Це стосується Нового Роздолу та Новояворівського, в яких добувають сірку, а також Южного і Армянська. У центрах хімічної промисловості Донбасу створені деякі допоміжні підприємства з метою комплексної переробки сировини та відходів, у Соледарі – українсько-німецька корпорація «Гіпс», в Авдіївці – шиноремзавод та швейна фабрика, Петрівському – хлібокомбінат. Ці підприємства в перспективі доцільно реконструювати й розширити.

Пріоритетними напрямками розвитку малих міст-центрів машинобудування має стати модернізація та реконструкція на новітній технічній основі діючих підприємств та будівництво нових. Це стосується, зокрема, Кіровська та Первомайська Луганської області, в яких унаслідок закриття шахт вивільнилася значна кількість працездатного населення.

Економічний розвиток малих міст-центрів деревообробної промисловості пов'язаний з комплексною переробкою деревини. У Добромилі, Хирові та Комарному Львівської області доцільно побудувати меблеві фабрики, заводи з виробництва деревно-волокнистих плит, а також розмістити нові підприємства харчової промисловості.

Розвиток міст-центрів легкої та харчової промисловості розглядається у контексті формування агропромислових комплексів на базі діючих підприємств.

Визначаючи основні напрями економічного розвитку монофункціональних міст України, можна зробити загальний висновок, що у довгостроковій перспективі слід очікувати зміцнення промислового потенціалу цих міст, реструктуризацію економіки деяких з них шляхом перефільювання промисловості та відповідну зміну функцій. Для міст – вугледобувних, гірничодобувних та гірничохімічних центрів це об'єктивний процес, до якого потрібно готуватися й обґрунтувати нове місце кожного з них у територіальному поділі праці. Отже, процес трансформації функцій є неоднозначним і складним, його потрібно регулювати з позицій національних інтересів.

Соціальний розвиток монофункціональних міст залежатиме від рівнів та напрямів їх економічного розвитку. Для забезпечення соціальних потреб населення цих міст необхідно зміцнити існуючу соціальну інфраструктуру шляхом реконструкції та модернізації діючих об'єктів, значного розширення й оновлення асортименту

послуг та істотного підвищення їх якості.

Другий стратегічний напрям полягає у реформуванні соціальної сфери відповідно до умов ринкових відносин. Окремі галузі сфери обслуговування міста потребують значної перебудови для формування ринкових соціальних структур. Формування ринку послуг сприятиме збільшенню надходжень до бюджетів міст.

Третім пріоритетним напрямом соціального розвитку монофункціональних міст є будівництво нових сучасних соціальних об'єктів повсякденного, періодичного та епізодичного користування (супермаркетів, комп'ютерних центрів, сервісних служб тощо). Перш за все це стосується економічно слабозвинених міст, у яких соціальна сфера застаріла і не відповідає сучасним вимогам.

Четвертий напрям стосується задоволення головної соціальної потреби населення – потреби у житлі. Як відомо, у малих містах переважає приватний житловий фонд. У зв'язку зі значним зниженням життєвого рівня населення можливості побудови власних житлових будинків у малих містах обмежені. Житлові будинки, передані підприємствами на баланс міських рад, мають незадовільний технічний стан і на ринку житла неконкурентоспроможні. Отже, в перспективі головне завдання полягає у здійсненні ремонту та модернізації комунального житла.

Одним із важливих напрямів соціального розвитку малих монофункціональних міст є розвиток сфери охорони здоров'я, зокрема, забезпечення лікарняних закладів медичною технікою та апаратурою, лікарськими засобами за доступними цінами, розширення мережі лікарняних закладів.

Деякі монофункціональні міста, які мають унікальні природні умови, історико-культурні та архітектурні пам'ятки, доцільно розвивати як туристичні центри регіонального, національного або міжнародного значення.

Для подолання екологічних загроз та обмежень соціально-економічного розвитку монофункціональних міст України, особливо центрів енергетики, добувної, хімічної, металургійної промисловості, важливе значення має впро-

вадження безвідходних та екологічно чистих технологій, модернізація технологічних процесів.

Комплексний розвиток монофункціональних міст у науково обгрунтованих напрямках сприятиме вирішенню існуючих у них економічних, соціальних, демографічних та екологічних проблем, підвищенню їхньої ролі у національному територіальному поділі праці та територіальних системах розселення.

Важливу роль у вирішенні зазначених проблем відіграє програмно-цільовий метод. Державна програма розвитку малих міст України на 2004 – 2010 роки, незважаючи на її недостатнє фінансування, сприяла певній активізації соціально-економічного розвитку деяких міст. Кабінет Міністрів України постановою № 1090 від 29 листопада 2010 р. затвердив нову «Державну цільову програму підтримки соціально-економічного розвитку малих міст на 2011 – 2015 рр.», розроблену Мінрегіонбудом України, яка істотно відрізняється від попередньої. Метою програми є сприяння забезпеченню розбудови інфраструктури малих міст, підвищення якості послуг, що надаються населенню органами місцевого самоврядування таких міст [2].

Для досягнення цієї мети визначено головні завдання за такими напрямками: впровадження енергозберігаючих технологій у сферах тепло- та водопостачання і вуличного освітлення, реконструкція автодоріг та вивіз побутових відходів. Для реалізації Програми потрібне її фінансове забезпечення в обсязі 1,7 млрд грн, з них 91% за рахунок Державного бюджету. Якщо навіть такі інвестиції будуть виділені, то це забезпечить вирішення лише деяких проблем розвитку міського господарства малих міст. На жаль, головні проблеми – модернізація промисловості, створення нової економічної бази, запровадження ефективного механізму активізації соціально-економічного розвитку малих міст – ця Програма не вирішить. Для цього потрібна інша програма, яку слід розробити із залученням не лише архітекторів та будівельників, а й економістів, а також географів, які мають напрацювання у цій сфері.

1. Васильєва Н.В. Науково-методичні засади удосконалення механізму соціально-економічного розвитку монофункціональних міст України // Автореф. дис... к.е.н. – К.: РВПС України, 2008, – 20 с.
2. Державна цільова програма підтримки соціально-економічного розвитку малих міст на 2011 – 2015 роки. Затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 29.11.10. № 1090 // Урядовий кур'єр, 2010. – 15 грудня. – С. 14 – 15.
3. Загальнодержавна програма розвитку малих міст. Закон України від 4.03.04 // Голос України, 2004, 15 квітня.
4. Жабінець І.М. Удосконалення механізму регулювання ринку праці монофункціональних міст України // Автореф. дис... к.е.н. – К.: РВПС України, – 2009, – 19 с.
5. Про основні напрями забезпечення комплексного розвитку малих монофункціональних міст. Постанова КМ України від 17.03.2000, №521 // Офіційний вісник України. - К., 2000, – № 12.